

Tarixi Azərbaycan şəhəri İrəvanda formalaşan mədəniyyət, maarifçilik mühiti, ziyalıların yetişdirilməsi məsələsi araşdırıldıqca üzə yeni faktlar çıxır. Şəhərin tanınmış ailələri, zadəgan və mülkədarları, seçilmiş insanları mədəni-maarif hərəkatına böyük töhfələr veriblər. Xüsusən də məktəblərin açılması, oğlanlarla yanaşı qızların da təhsilə cəlb edilməsi yönündə ortaya konkret nümunələr qoyublar ki, biz bu gün onlarla öyünürük.

Onu da vurğulayaq ki, irəvanlı xanımların təhsilə, oxuyub öyrənməyə, öyrətməyə sevgiləri, maraqları tükənməz olub. Bu gün İrəvanın təhsilli, maarifçi qadınlarının sorağını tədqiqat esərlərindən alırıq.

"İrəvanda izim qaldı" rubrikasında İrəvanda fəaliyyət göstərmiş rus-tatar qız məktəbi və uzun illər bu təhsil ocağına rəhbərlik edən, azərbaycanlı qızların təhsilə cəlb edilməsi üçün əlindən gələni əsirgəməyən Tər-lan xanım Sultanovadan danışacağıq. Əlbəttə ki, alimlərin araşdırıb üzə çıxardığı faktlara, məlumatlara söykənərək.

Millətsever, maarifçi Tər-lan xanım Sultanova...

AMEA-nın A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun əməkdaşı, Qərbi Azərbaycan üzrə görkəmli tədqiqatçı Nazim Mustafa İrəvan rus-tatar qız gimnaziyası, ona uzun illər rəhbərlik edən Tər-lan xanım Sultanova barədə də tədqiqat aparıb. Bu barədə danışacağıq, indi başqa tədqiqatçının yazdığına diqqət yetirək. S.C.Şükürov "Gəncə məktəblərinin tarixindən" kitabında yazır: "XIX yüzilliyin üçüncü rübünün sonlarında İrəvanda rus-tatar qız məktəbi fəaliyyətə başlayıb və 1898-1917-ci illərdə oranın müdiriəsi Tər-lan xanım Sultanova olub. Millətsever, mədəni qadın olan Tər-lan xanım azərbaycanlı qızların təlim-tərbiyəsinə xüsusi diqqət verirdi. Şagirdlərinin əmək dərslərində hazırladıqları tikmələrdən ibarət hər kvartalda bir dəfə satış-sərgi düzəltmiş və əldə olunan maddi vəsaiti təhsil alan yetim və kasıb qızlara xərcləmişdir".

Rus-tatar qızlar məktəbi necə yarandı?

N.Mustafanın qeydlərində isə vurğulanır ki, İrəvan gimnaziyasını bitirən azərbaycanlı qızların bəziləri 1918-1920-ci illər soyqırımı nəticəsində İrəvandan didərgin düşsələr də, yerdə qalanları Sovet hakimiyyəti illərində İrəvanda xalq maarifi və savadsızlığın aradan qaldırılması istiqamətində mühüm işlər görüblər. "İrəvanda fəaliyyət göstərən məktəblərdən biri də Müqəddəs Ripsime qızlar məktəbi idi. 1850-ci il yanvarın 2-də Qafqazın canişini Mixail Voronsovun xanımı Yelizaveta Voron-

sovanın təşəbbüsü və İrəvanda fəaliyyət göstərən Müqəddəs Nina Keyriyyə Cəmiyyətinin idarə heyətinin qərarı ilə Müqəddəs Ripsime qadın məktəbi təsis edilmişdir. 9 iyul 1884-cü ildə bu məktəb üçsinifli qadın progimnaziyasına çevrilmişdi. 30 may 1898-ci ildə isə progimnaziya hazırlıq sinfi də təşkil edilməklə səkkizsinifli qadın gimnaziyasına çevrilmişdi. Ödənişli olan bu məktəbdə imkanlı azərbaycanlıların qızları da təhsil alırdılar. Təkcə 1916-1918-ci illərdə Müqəddəs Ripsime gimnaziyasını 36 azərbaycanlı qız bitirmişdi. İrəvan quberniyasının 1914-cü ilə dair "Yaddaş kitabçası"nda göstərilir ki, bu gimnaziya da şəriət dərslərini və Azərbaycan dilini Haşım bəy Nərimanbəyov tədris etmişdir. 1902-ci ildə İrəvanda rus-tatar (Azərbaycan) oğlan məktəbinin təcrübəsi əsasında rus-tatar (Azərbaycan) qızlar məktəbi açılmışdı. Axund Məmmədbağır Qazizadənin evində yerləşən ikisinfli rus-tatar (Azərbaycan) qızlar məktəbinin himayəçisi knyagina Yelena Çaqodaeva (İrəvan quberniyasının vise-qubernatoru knyaz Aleksey Çaqodayevin arvadı), müdiri Antonina Kalinina, müəllimi Pxakadze, şəriət müəllimi olmuşdur. Həmin kitabçada İrəvanda daha bir ibtidai rus-tatar qızlar məktəbinin mövcudluğu göstərilisə də, onun müəllimləri haqqında məlumat verilməmişdir".

Mirzə Məmmədveli Qəmərlinski barədə də yazan N.Mustafa xatırladır ki, o, İrəvanda təhsilin inkişafında xüsusi xidmətləri olan pedaqoqlardan olub. "Onun atası Əli Qəmərlinski çar ordusunun, 1915-ci ildə Türkiyəyə mühacirət edən böyük oğlu Hüsüynəli Qəmərlinski isə türk ordusunun generalı olmuşdur. İkinci oğlu Əli Qori müəllimlər seminariyasını, digər oğlanları Paşa, Adil və Mahmud isə gimnaziya bitirərək müəllim işləmişlər. Məmmədveli Qəmərlinskinin özü 1898-ci ildə İrəvanda rus-tatar məktəbini bitirmiş, 1900-cü ilin martında İrəvan quberniya məclisində imtahan verərək müəllim adı qazanmışdır. O, 1901-1911-ci illərdə İrəvanda rus-tatar məktəbinin müəllimi olmuşdur. Onun yazdığı "Atalar sözü" kitabı 1889-cu ildə İrəvan-

İrəvan rus-tatar qız məktəbinə 20 il müdirəlik etdi - Tər-lan xanımın taleyi..

da "Edilson" mətbəəsində çap olunmuşdur. 1907, 1908 və 1911-ci illərdə çap edilən "Ana dili" dərsliyinin müəlliflərindən biri Mirzə Məmmədveli Qəmərlinski olmuşdur. Mirzə Məmmədveli 1906-cı ildə Bakıda keçirilən müəllimlərin qurultayında iştirak edərkən Nəriman Nərimanov onu İrəvan Çuxurunun görkəmli maarifpərvərlərindən biri kimi Mirzə Ələkbər Sabirle tanış etmiş. İrəvanda mövcud olan məktəblər haqqında şairə məlumat vermişdi. Mahmud Qəmərlinin atası haqqında yazdığı "Atamın xatirələrindən" adlı yazıda həmin hadisəni atasının dilindən təsvir edərək yazır: "Rəhmətlik Sabirin sevincdən gözləri yaşardı və mənə xüsusi meyl, rəğbət bəsləyərək uzun-uzadı dərsləşdik. Mən Sabiri İrəvana qonaq dəvət etdim. Lakin ikimiz də bir dərddə, bir vəziyyətdə idik. Bizim İrəvan xərçimizi N.Nərimanov ödədi. Qurultay qurtarandan sonra biz İrəvana getdik. Rəhmətlik Sabir Həşim bəy Nərimanbəyov, Həmid bəy Şahtaxtinski, Sultanov, Qaziyevlər və başqaları ilə tanış olarkən dedi: "Mirzə, sizin bu müəllimlər, məktəblər, dərs üsulunuz, xüsusən də müsəlman qız məktəbi məni valeh etdi. Yaxın gələcəkdə bizim millətin də ön sırada olacağına əmin olmaq olar.

Görkəmli Azərbaycan yazıçısı Məmməd Səid Ordubadi 1905-1906-cı illərdə ermənilərin Cənubi Qafqazda azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlardan bəhs edən "Qanlı sənələr" əsərində Məhəmmədqulu bəy Kəngərliksinin Qafqazda ilk dəfə olaraq İrəvanda müsəlman leyli (qızlar) məktəb-pansionunu açdığını yazır. 1864-cü ildə Naxçıvanda hərbi Şəfi bəy Kəngərliyin ailəsində doğulan Məhəmmədqulu bəy Sankt-Peterburqda ali topçu məktəbini bitirmiş, ordudan istefaya çıxdıqdan hüquq fakültəsini bitirmişdi. Naxçıvana qayıdan Məhəmmədqulu bəy bir müddət orada yaşadıqdan sonra İrəvana gəlmiş, şəhərin müsəlman əhalisinin pozulan hüquqlarını müdafiə etmək üçün imtahan verərək vəkillik hüququ qazanmışdı. Məmmədqulu bəy İrəvanda məktəb açmasına İrəvan qubernatoru 21 sentyabr 1903-cü ildə icazə vermişdir. Məmmədqulu bəy Peterburqdan Nikolay İvanovici Pivenşteyn və Luiza Fay adında iki ali təhsilli müəllim dəvət etmişdi. Məhəmmədqulu bəy İrəvan qızlar məktəbindən çəkilən fotosunu M.S.Ordubadi "Qanlı sənələr" kitabına daxil etmişdir.

1905-ci ilin martında Məhəmmədqulu bəy Peterburqa gedərək Qafqaza yeni canişin təyin edilən qraf İllarion Voronsov-Daşkovla görüşmüş, İrəvan

quberniyası müsəlmanların problemlərini canişinin diqqətinə çardırılmışdı. Həm vəkillik, həm də məktəb müdirliyi edən Məhəmmədqulu bəyi erməni terrorçu təşkilatları hədəfə götürmüşdü. 1905-ci il iyunun 1-də Məhəmmədqulu bəy erməni terrorçularının təhdidinə dözməyərək məktəbi bağlamaq məcburiyyətində qalmış, Parisə gedərək hüquqşünas kimi fəaliyyətini orada davam etdirmək qərarına gəlmişdi. Erməni terrorçuları 1905-ci il avqustun 31-də Parisə getmək istəyən Məhəmmədqulu bəyi Batumda yaxalayaraq küçənin ortasında qətlə yetirmişdilər. Məhəmmədqulu bəyin qətlə ilə bağlı "Kaspi" və "Həyat" qəzetlərində nekroloq dərc edilmişdi. Məhəmmədqulu bəy Kəngərli Cəlil Məmmədquluzadənin 1904-cü ildə Tiflisdə vəfat edən həyat yoldaşı Nazlı xanımın qardaşı idi. Onun cənəzəsi Tiflisə gətirilərək bacısının məzarının yanında dəfn edilmişdir".

1913-cü ildə İrəvan şəhərində daha bir ibtidai azərbaycanlı qızlar məktəbi açılmışdı. Bu məktəbin maddi-maliyyə təchizatı şəhər idarəsinin üzərində idi. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində İrəvan şəhərində azərbaycanlı qızlar məktəbində, keçmiş Haşım bəy Nərimanbəyovun məktəbinin bazasında fəaliyyət göstərən Məşədi Əzizbəyov adına məktəbdə (bu məktəbi irəvanlılar Haşım bəy məktəbi adlandırırdılar), əvvəllər S.M.Kirov adına olan və sonralar Mişə Fətəli Axundovun adını daşıyan məktəbdə və şəhərdəki digər iki beynəlmillət məktəbdə azərbaycanlı uşaqların təhsil alırdılar. İrəvan şəhərində savadsızlığı ləğv etmə kursları açılmışdı. 1923-cü ildən fəaliyyət göstərən İrəvan Qadınlar Klubu savadsızlığın ləğv edilməsində və evdar qadınlara peşə öyrədilməsində xeyli iş görmüşdü.

Onu da vurğulayaq ki, İrəvanın vitse-qubernatoru İsmayıl bəy Qaziyevin qız nəvəsi Tacı xanım İrəvan qadın gimnaziyasını qızıl medalla bitirib və İrəvan şəhər dumasının üzvü olan Mir Bağır Mirbabəyev hər iki qızı Kübra və Ruqiyyə İsveçrədə ali təhsil alıb. Ruqiyyə xanım tibb, Kübraxanım isə ümumi humanitar fənlər ixtisasına yiyələnərək İrəvana qayıdırlar. Bu xanımlar barədə yazılarda da Tər-lan xanım Sultanovanın məktəbi barədə məlumat verilir. "İrəvanda qızların təhsil aldığı digər bir məktəb Tər-lan xanım Sultanovanın müdiri olduğu rus-tatar (Azərbaycan) qız məktəbi idi. Bu məktəb 1898-1917-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş. 1913-cü il sentyabrın 15-də İrəvanda azərbaycanlı qızların təhsil aldığı yeni bir rus-tatar (Azərbaycan)

məktəbi də açılmışdı. Elə bunun nəticəsi idi ki, 1911-ci ildə 1-ci və 2-ci Bakı qadın gimnaziyalarında cəmi 17 azərbaycanlı qız təhsil aldığı halda, İrəvan qadın gimnaziyasında 16 azərbaycanlı qız oxuyurdu. İrəvan qadın progimnaziyasında 4 nəfər azərbaycanlı qız oxuduğu halda, Balaxanı qadın progimnaziyasında oxuyan 76 nəfər qızın içərisində 1 nəfər də olsun azərbaycanlı yox idi. Bu fikirlər isə professor Fərrux Rüstəmovun məqaləsindəndir.

Tər-lan xanım Sultanova barədə niyə az yazılıb?

İrəvanda fəaliyyət göstərən qızlar məktəbləri, onların müəllimləri barədə geniş məlumatlar olsa da, təəssüf ki, Tər-lan xanım Sultanovanın bioqrafiyası barədə hər hansı bir məlumat yoxdur. T.Sultanovanın fəaliyyəti haqda danışılarsa da, nədənsə onun bioqrafiyası diqqətdən kənar qalıb. Tam dəqiqlişdirə bilmədiyimiz məlumata görə, Tər-lan xanım Sultanova Azərbaycan jurnalisti, publisist, təbiətşünas alim, ictimai xadim Şah-taxtinski İsa Sultan Nəcəfşulu oğlunun bacısıdır. Digər bir mənbəyə görə isə, Tər-lan Məhəmmədli qızı Sultanova 1890-cı ildə İrəvan quberniyasının Üçmüəzzin qəzasının Əkərək (Əkbər kimi də qeyd edilib) kəndində anadan olub. 1913-cü ildə İrəvan şəhərində azərbaycanlı qızlar üçün açılmış 2 nömrəli rus-tatar məktəbində ilk azərbaycanlı qadın müəllimə kimi fəaliyyət göstərmiş. "Bir zamanlar İrəvanda" feysbuk səhifəsində Tər-lan xanım Sultanovanın bir neçə fotosu var. Bu fotolardan birində Tər-lan xanım Sultanova 1911-ci ildə İrəvan Quberniyasının Uluxanlı kəndində qohum xanımlarla arasındadır. İkinci foto isə 1912-ci ildə ata yurdu Əkərək kəndində çəkilib. 1918-ci ildə İrəvan qızlar gimnaziyasında tələbələri arasında çəkilən foto da ondan bir yadıqardır. Bununla belə, çox təəssüflər olsun ki, uzun müddət araşdırma aparsaq da, Tər-lan xanım Sultanovanın şəxsi həyatı, ailəsi, təhsili barədə geniş bir məlumat əldə edə bilmədik. Amma ayrı-ayrı tədqiqatçılara bu barədə sorğu göndərdik...Bizim üçün belə bir Azərbaycan qadının, irəvanlı qızının fəaliyyəti tarixi əhəmiyyət daşıyır...

Bu yazıda Tər-lan xanımla yanaşı İrəvanda qızların təhsilə cəlb edilməsində, onlara elm və savad öyrədilməsində rolun insanlığa da fəaliyyətinə toxunduq. Əlbəttə, bu bizim tariximizdir və biz onun hər səhifəsini öyrənməliyik ki, İrəvanda qalan izimizin işığı ilə irəliləyə bilək...

İradə SARIYEVA